

Історія міста й місто в історії

Рец. на: Леп'явко С. Чернігів. Історія міста: Науково-популярне видання. – Київ: Темпора, 2012. – 432 с.: іл.

Минають роки, проносяться століття та тисячоліття, змінюються люди, їхні звички та уподобання, безслідно зникають назви урочищ, старих вулиць та установ, а Місто продовжує жити власним життям, витонченою історичною аурою приворожуючи городян та численних туристів. Багато є на землі великих і славетних міст. Стародавній Чернігів не схожий на жодне з них. Він має своє особливе обличчя, свою вдачу, свій характер. Чернігів неповторний. Про нього складають легенди та історичні поеми, на його честь створюють мистецькі полотна, знімають кінофільми. Чернігову присвячені поетичні та прозові рядки Миколи Зерова, Аркадія Казки, Павла Тичини, Олександра Довженка та багатьох наших сучасників.

Пристаючи до створення науково-популярного видання про минуле й сьогодення Чернігова, автор рецензованого видання С. Леп'явко, очевидно, чітко усвідомлював труднощі та й обсяг роботи. Чернігів – місто особливе, історичне у прямому розумінні слова. Скільки б не писали про досягнення соціалістичної доби, як би не пишалися здобутками індустрії, але вікову славу місту над Десною, привабливість для туристів здобули не комбінат «Хімволокно», радіоприладний завод чи якийсь інший промисловий об'єкт доби «розвинутого соціалізму», – а князі з династії Рюриковичів, будівничі Української козацької держави XVII–XVIII ст. У свідомості української духовної і культурної еліти утвердився саме такий підхід, сформувався певний комплекс оцінок. Причому не тільки мислителі й поети давніх часів називали місто – «другими Афінами», цю ж метафору повторив у своїх мемуарах О. Лотоцький, розповідаючи про громадське життя другої половини XIX ст., а поет-неокласик М. Драгунський у сонеті (1930 р.) знову нагадав про давньоруські витoki слави старовинного міста:

*«Чернігове, за смілого Мстислава
на Сівері ти голосно гримів,
змагаючись із містом Ярослава,
та гомін той заглух у мглі віків».*

Інша річ, що фальсифікація історичних подій, яка розпочалася відразу із утвердженням радянської влади, дещо затушувала, дещо спотворила, дещо приховала – і з часом «дефект головного дзеркала», за влучним висловом Ліни Костенко, набув таких масштабів, що з'ясувати істину стало майже неможливо. Історію країни в цілому, а тим паче її країв, стали трактувати крізь призму домінування більшовицької ідеології та практики, а соціалістичні перетворення подавати як єдино можливий варіант історичного розвитку. Цей підхід дістав своє остаточне завершення в «Кратком курсе истории ВКП(б)». Історія окремих регіонів втратила свою своєрідність і розглядалася як більш-менш вдала ілюстрація до «магістральної ходи» історичного прогресу, який ототожнювався з утвердженням соціалізму в одній окремо взятій державі. Пануюча доктрина у радянському краєзнавстві не залишала місця для ретельного дослідження та систематизації матеріалу ще й тому, що жорстка селекція постатей минулого призвела до «обезлюднення» історії – той діяч був класовим ворогом, інший – буржуазним націоналістом, ще інший – «зрадником» імперії. Це до певної міри пояснює брак повнометражних публікацій з історії Чернігова. Історична інерція навіть за нашої доби давала про себе знати. Не тільки до широко святкованого у 1992 р. 1300-ліття міста (дата виникнення визначена за даними археологічних розкопок), але й через десятиліття по тому не з'явилося узагальненого дослідження усього історичного минулого міста.

Відтак не можна не відзначити повернення до витоків, яке проголосив автор книги як засадничий постулат своєї концепції уже у вступі: «Саме чернігівських князів можна без перебільшення назвати творцями Чернігова» [С. 6]*. На нашу думку, такий дискурс повністю відповідає сучасним підходам історичної науки, бо

* Тут і надалі у квадратних дужках посилання на рецензоване видання.

через все видання червоною ниткою проходить строго витриманий принцип хронологічної послідовності. Цей аспект реалізується уже в поділі зібраного матеріалу. Він концентрується у частинах тексту під загальною, як правило, стислою і вичерпною назвою, наприклад, «Київська Русь» і конкретизується у розділах, до кожного з яких вказані хронологічні рамки із зазначенням століть чи їхніх частин. Остання частина тексту «Століття потрясінь» поділяється на чотири розділи, кожен із чітко позначеними хронологічними межами на кшталт: «Прапори кольору крові»: 1914–1920 рр. Загалом тільки один, наведений вище як приклад, розділ, названий дещо літературно, назви інших звучать усталено й звично для історика. У двох випадках автор використав широко відомі характеристики, що належать видатним діячам минулого: «Чернігівські Афіни» і «Губернський хутір». Упорядкованість і продуманість розташування наукового матеріалу, ілюстрацій полегшують засвоєння фактографії.

При визнанні безумовного пріоритету автора у підготовці дійсно об'ємного дослідження про Чернігів, свого роду компендіума черніговознавства, справедливості ради треба відзначити, що історичне минуле старовинного міста завжди цікавило дослідників. Та й за останні роки створено чимало оригінальних, насичених щойно виявленою або й добре забутою інформацією публікацій з історико-культурного минулого Чернігова. В основному це статті й повідомлення у місцевій періодиці та єдиному поки що в регіоні науковому історичному журналі «Сіверянський літопис». С. Леп'явко ретельно опрацював публікації документів, наукові та науково-популярні праці та доречно залучив необхідну інформацію при підготовці своєї книги – у списку використаних джерел і літератури нараховується понад 330 позицій. Принагідно, варто відзначити і мужність автора – відомого дослідника козацької старовини, який взявся за реалізацію непростой ідеї, бо йому доводилося «влізати» в царину «чужої» історії, щоби відтворити цілісну картину минулого міста.

У рецензованій книзі вдало поєднано, а ще краще сказати – переплетено, три необхідних компоненти для відтворення історії й сьогодення власне міста: насамперед – з'ясування ролі і місця об'єкта дослідження в історичному

процесі, що характеризує країну в цілому, по-друге, створення групового портрета його видатних представників у всіх сферах суспільного життя і відображення побуту населення різних епох, і нарешті, представлення історичних пам'яток і пам'ятних місць, творів архітектури і мистецтва, які створили і живлять непроминальну славу Чернігова. Звичайно, що стовідсотково упоратися з таким завданням, зважаючи на одинадцять століть існування міста, нікому не під силу. Автор скромно відступав у окремих випадках, зазначаючи: «За відсутності письмових джерел, Х ст. залишилося «мовчазним» періодом історії міста» [С. 28]. Водночас для відтворення найдавнішої історії міста широко використовувалися результати археологічних досліджень, матеріали з фондів музейних установ, зображальні джерела, реконструкції стародавніх церков, карти-схеми старого міста [С. 13, 68, 94] та його околиць. Така потужна та різноманітна джерельна база, безумовно, збагатила відомі літописні рядки. До позитивів дослідження, слід віднести і намагання автора якомога повніше врахувати історіографічні дискусії довкола деяких аспектів історії міста [С. 53, 54, 59, 71]. Так, висвітлюючи питання щодо часу заснування Чернігова, С. Леп'явко доречно, хоча й стисло, сформулював аргументи на користь основних версій сучасних дослідників, а саме: зародження міста на основі групи слов'янських поселень на межі VII–VIII ст., городища волинцевсько-роменської культури у IX ст. або ж віднесення цієї події до часу будівництва фортифікаційних укріплень та формування чітких структурних елементів міста у другій половині X ст. [С. 14–15, 18].

Цілком зрозуміло, що найменшим за фактажем і обсягом є підрозділ книги, присвячений історичному періоду татаро-монгольського панування в краї (друга половина XIII – середина XIV ст.), складному для досліджень часу через брак джерел та писемних відомостей. Водночас слід відзначити, що останніми роками дослідники, на основі аналізу новітнього археологічного матеріалу, спростували історіографічну тезу радянської доби про «катастрофічне зменшення населення Сіверщини» після навали та «переселення у північно-східну Русь» та «втрату населенням навичок ремесла та землеробства», яку на сторінках свого дослідження відстоює дослідник [С. 100–101].

Проте, там де в автора був вибір, доступ до маловідомих джерел він зупинявся на маловідомих подіях і віддавав перевагу практично невідомим постатям. Так, С. Леп'явко багато уваги приділив висвітленню історії бомбардування Чернігова у серпні 1941 р., підкресливши, що воно «стало одним із перших цілеспрямованих руйнувань міста у роки Другої світової війни» та навівши переконливі причини цієї злочинної акції, в результаті якої загинули тисячі чернігівців, був сплюндрований історичний центр міста [С. 366]. Численні фотодокументи вдало ілюструють цей майже невідомий у світі прояв варварства. Багато кого, безумовно, змусить задуматися і висновок із цього важливого в контексті авторської концепції сюжету: виявляється, що в списку міст Радянського Союзу, котрі зазнали найбільших руйнувань, Чернігів посів четверте місце – після Севастополя, Волгограда і Воронежа. «Якщо взяти до уваги, що всі вищеназвані міста перебували в епіцентрі великих битв, то поява в цьому переліку Чернігова свідчить про особливу жорстокість його бомбардувань». Проте матеріальні та й культурно-історичні втрати міста були пов'язані і з сутужними умовами окупаційного побутування, скажімо, «шукаючи дров для опалення, чернігівці потихеньку розбирали напівзруйновані будинки» глорифікації героїчної боротьби у бік зображення страждань та нещастя, що випали на долю міських мешканців, та суттєво спотворили облік старовинного Чернігова цілком відповідає парадигмі дослідження цієї наукової проблеми, що конструється в історіографічних працях останнього часу.

Книга С. Леп'явко густо населена історичними персонажами. Ми нарахували в іменному покажчику близько 800 імен і прізвищ. Навіть якщо взяти до уваги, що певний відсоток складають автори історичних робіт, видатні постаті минулого, напряду не пов'язані з Черніговом, то варто відзначити високий ступінь охоплення власне уродженців Чернігова та Чернігівщини, а також діячів, які пов'язали своє життя з містом над Десною. Авторів є що сказати про черніговців, і він ніколи не ухиляється від цього, хоча, з іншого боку, системний виклад багатовікової історії не передбачає розлогих біограм. На сторінках книги можна знайти легендарні оповідки про князя Чорного, Іллю

Муромця, Івана Гостинного сина, а також захоплюючі розповіді про колоритну перемогу першого літописного чернігівського князя Мстислава Володимировича над князем косогів Редедєю, похід одного з найвідоміших представників чернігівської династії Ольговичів Ігоря Святославича на половців, про політику литовського князя Свидригайла, який прагнув домогтися за підтримки чернігівського боярства, задля реалізації власних амбіцій, утворення на територіях Чернігово-Сіверщини у 20-30-х рр. XV ст. автономного Руського князівства у складі Литви [С. 31, 53, 102]. Перед читачем постають величні постаті козацької доби – перші чернігівські полковники Мартин Небаба та Стефан Подобайло, щедрий меценат В. Дунін-Борковський, оборонець прав української старшини П. Полуботок [С. 126, 133, 141]. Приваблює увагу й стислий, але вичерпний як на жанр книги, виклад біографії одного з уродженців Чернігова – героя Першої світової війни, командира одного з перших російських підводних човнів – М. Китицина (1885-1960), який змушений був емігрувати до США [С. 310].

Хотілося б відзначити, що для автора історії Чернігова прості люди, які населяли місто упродовж віків, не просто населення, а земляки, яким він співчуває, ретельно відшукуючи бодай крихти інформації про їхній побут, умови праці, настрої, прагнення і мрії, якими пишається, прагнучи показати їх повноцінними суб'єктами історичного процесу. На жаль, життя «простих людей» майже ніколи не було щасливим. Набіги кочових племен, князівські усобиці, монголо-татарська навала, війни XVI-XVII ст. не сприяли заможному, безпечному життю мирних обивателів, які славилися своїм ремеслом. Проте С. Леп'явко детально зупиняється і на трагедіях, не спричинених тодішніми політичними реаліями. Загальною бідою всіх міст були пожежі. «У ніч з 19 на 20 травня 1750 р. в Чернігові сталася найбільша за його історію пожежа. Господиня шинку, який стояв у центрі міста, пішла до погребу і присвітила собі свічкою. Від вогника щось загорілось, а за мить спалахнув увесь будинок. Вітер перекинув полум'я на сусідні споруди. При тісній дерев'яній забудові поширення вогню стало справою кількох хвилин. Усе довкола запалало», – так просто, навіть приземлено описано

у книзі пожежу, яку чернігівці і через півстоліття трактували «як найбільшу трагедію міста» [С. 170].

Згодом, з плином часу, чернігівцям та жителям приміських сіл довелося зазнати не менших лих та поневірянь. Автор не обійшов реальній сумнозвісних 30-х років ХХ ст. Голодомор тут теж зібрав великий «урожай». «У Чернігові, як і по всій Україні, заборонили вільний продаж продовольства. 10 грудня 1932 р. міліція провела спеціальну операцію на міському ринку з метою припинення торгівлі продуктами харчування... Хліб відпускався тільки за картками, які видавали за місцем роботи. Встановили спеціальні норми відпуску хліба. Все населення поділили на 3 категорії... У найважчому травні 1933 р. третій категорії мали видавати по 200 г хліба на день, а їхнім дітям (яких називали «иждивенцями») – по 100 грамів». Студентам учительського інституту видавали по 100 г хліба, а учням медичного технікуму – 75 г хліба на день [С. 343]. Не менш шокуючими виглядають і будні «Великого терору» в обласному центрі. Чернігівська «трійка» з літа 1937 р. до осені 1938 р. приговорила до розстрілу 4 625 осіб, а до заслання в табори – 3463 [С. 345]. Як ілюстрацію до того, як функціонував механізм тотального терору в Чернігові, з одного боку, і як типовий приклад долі українського інтелігента, з іншого, історик наводить справу директора Чернігівського учительського інституту Г. Василенка [С. 346].

На щастя, не тільки кривавими катаклізмами визначалося життя чернігівців. Автор не шкодує місця, щоб показати хай і маленькі радощі своїх земляків, поліпшення умов праці і побуту, відобразити у книзі особливості їхнього дозвілля. Зі сторінок книги читача вражають досконалістю коштовні шати ікон, ювелірні вироби чернігівських майстрів, твори образотворчого мистецтва, старовинні книги у дорогоцінних оправах. Навіть далекого від історичних вподобань чернігівця не може не зацікавити опис такої масової розваги як кіно на початку ХХ ст. та докладно з'ясована «техніка показу кіно» у тодішніх «сінематографах» [С. 303–304]. Не менш привабливо й доречно виглядає згадка про інженера Ю. Гармаша, який у 1952 р. сконструював телевізійну антену та підсилювач сигналу і «став першим глядачем телевізора у місті» [С. 382]. З увагою

до, на перший погляд, незначних подробиць С. Леп'явка показує успіхи в зростанні добробуту мешканців міста, якими можна було похвалитися наприкінці 50-х рр. ХХ ст.: «На 1957 р. у місті було вже понад 150 приватних автомобілів, до 400 мотоциклів, понад 600 телевізорів та ін. Транспорт міста складався з 60 автобусів, 51 таксі марки «Победа». П'ять разів на день автобуси курсували на Київ» [С. 383].

Огляд історико-публіцистичного доробку С. Леп'явка був би неповним, якби ми не згадали ще одного мовчазного, але неодмінного учасника всіх без винятку подій, що відбувалися у старовинному місті. Йдеться про улюбленицю чернігівців ріку Десну, без якої годі уявити собі життя цього краю. Мабуть, багато поколінь корінних жителів та гостей міста у своїй свідомості нерозривно пов'язують ці топоніми, як це зробив у одному з ранніх віршів А. Казка:

*Десна – мов шабля. Вал старезний.
Мазепи дім. Гармати в ряд.
Поринувши у сон давнешний,
Сумною вартою стоять.
Заснув Чернігів.*

Проте з Десною асоціюються не тільки романтичні прогулянки, веселі розваги на воді, але й драматичні події в історії Чернігова. Вірний своєму принципіві відтворювати не тільки колізії суспільно-політичного характеру, але й негаразди, спричинені стихією, автор докладно з'ясовує обставини останньої у ХХ ст. великої повені на Десні, що трапилася у 1970 р. У Чернігові вода сягнула позначки на 8 м вище звичайного рівня. Були частково або повністю затоплені 45 вулиць, 1 357 житлових будинків, 16 промислових об'єктів і соціально-культурних закладів. Інтерес викликає й інформація про реакцію на цю аж ніяк не буденну в житті міста подію з боку місцевої преси. Дві тодішні чернігівські газети практично зігнорували, не з своєї, звичайно, волі, цю вкрай злободенну для всього міста та його мешканців подію, бо радянська ідеологія «замовчувала будь-які явища, що не відповідали завданням уявного будівництва соціалізму» [С. 387–388]. Затоплені оселі явно не вписувалися у цей контекст...

Хотілося б звернути увагу ще на один аспект. Дана книга менше всього нагадує туристичний

буклет чи альбом історичних та культурних пам'яток, хоча багато і щедро ілюстрована. Головне в ній – текст, вдала, як на нас, спроба показати непереривність історичного життя у місті. Книга орієнтована на молодь, автор, присвячує її «своїм дітям і дітям Чернігова». За рахунок відмови від строго наукового підходу, насамперед у оформленні, уникаючи використання фахової термінології, було досягнуто певної простоти сприйняття тексту, що дає підставу сподіватися, що книгу прочитають не тільки історики, краєзнавці, представники чернігівських інтелігентних кіл, але й численні любителі історії в місті та Україні. Власне одним з лейтмотивів книги став не артикульований, але наявний заклик автора саме до молодших чернігівців: ви побачили доробок поколінь, що давно вже стали історією, отримали непоганий спадок від старшої генерації – далі все буде залежати від вас: доля міста, його історичних та культурно-мистецьких пам'яток, підвищення добробуту городян, комфортність проживання – все у ваших руках.

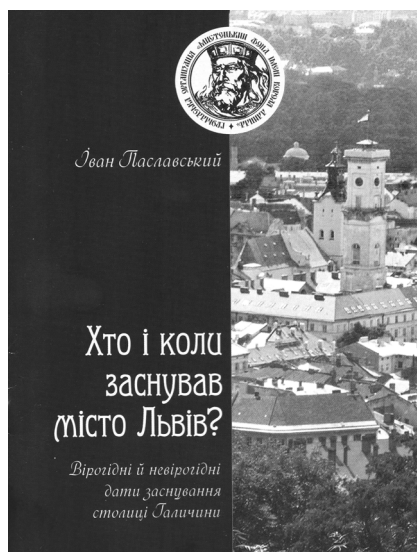
Безумовно, що перша спроба дати читачам України й усім, хто цікавиться її минулим, але мешкає далеко за її межами, системний виклад історії одного з найдревніших міст нашої Батьківщини викличе і вже викликає різнопланову реакцію. Комуś не сподобається надмір археологічного матеріалу, а хтось гостро відчує його брак; будуть нарікання на відсутність тієї чи іншої конче важливої інформації і засилля необов'язкових, на стороннє судження, подробиць; знайдуться і такі, хто не сприйме популярний характер викладу матеріалу або ж він видасться надто вже специфічним. Проте утримаємося від критичних суджень і зауважень, адже тема дослідження старожитностей та й недавнього минулого Чернігова аж ніяк не вичерпана. Навпаки, книга С. Леп'явка стане відправною точкою для розгортання наукових дискусій, появи нових версій тих чи інших подій, а все разом взяте сприятиме подальшому вивченню історії прекрасного старовинного міста на Десні.

Ігор Чорновол (м. Львів)

Іван Паславський про заснування Львова

Рец. на: Іван Паславський. *Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини*. Львів: «Українські технології», 2010. 35+1 ст.

Іван Паславський – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, відомий своїми ґрунтовними дослідженнями в галузі середньовічної й ранньомодерної історії України.

Коротко про проблему заснування Львова. В літописі місто вперше згадано під час опису пожежі в Холмі 1259 р., яку нібито було видно й зі Львова: «1259. Данило ж і Василько все одно зібралися удвох, маючи намір битися з татарами. Але прилучилось ото за гріхи [наші] загорітися Холмові через окаянну бабу ... і полум'я було таке велике, що зо всієї землі [Хомської] заграбу було видіти. Навіть і зо Львова дивлячись, було видно [її] по белзьких полях от палахкотіння сильного полум'я*». Історики

* Літопис руський. Переклад Л. Махновця. Київ, 1990. - С. 417.